

MURAI ANDRÁS – NÉMETH BRIGITTA

„NEM IS TUDTAM, MI AZ, HOGY GULAG”

Túlélők sorsa a családi emlékezetben

Bevezetés

■ A Kádár-rendszerben tabutéma volt a Gulagra elhurcolt magyarok sorsa. A szovjet lágerek létezéséről egy-egy szépirodalmi munkában már lehetett olvasni, például Szolzsenyicin remeke, az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* 1963-ban a *Nagyvilágban* jelent meg, azt azonban, hogy e lágerekbe magyarok ezreit hurcolták el, a nyolcvanas évek végéig teljes hallgatás övezte. Nemcsak a társadalmi nyilvánosságot jellemezte az amnézia. A túlélők családtagjaikat és önmagukat is féltve otthon sem beszéltek nehéz sorsukról. Mikor a Gulagról két turnusban, 1953-ban és 1955-ben hazatértek – nagyságrendileg 2500 ember¹ –, a határ átlépése után megfenyegették a volt rabokat: kapcsolatot egymással nem tarthatnak, és senkinek sem beszélhetnek arról, hol voltak, mit éltek át. A túlélőknek évtizedekre magukba kellett fojtaniuk összes sérelmüket, fizikai és lelki szenvedésüket. Mindemelllett a szülő történetének elhallgatása az otthoni környezetben nem a téma teljes titokban tartását jelentette. A leszármazottak kamasz- vagy ifjúkorukban tudták, hogy a szülő az „orosznál volt fogságban”, azonban ennek okáról, részleteiről, következményeiről szinte semmi ismeretük nem volt. Legtöbbjük számára felnőttkorban, a gyerekként észlelt árulkodó jeleket utólag értelmezve állt össze a kép a szülő sorsáról.

Az elmúlt évtizedekben a történeti munkák fokozatosan feltárták a Gulag magyar vonatkozásait, és a túlélők visszaemlékezései² részletes betekintést adtak a szovjet lágerélet szomorú világába. Arról azonban szinte semmit nem tudunk, hogy a családokon belül hogyan történt a túlélő szülő történetének átörökítése. Mit és mennyit ismertek meg a gyerekek a szülő sorsából a Kádár-rendszerben? Milyen jelei voltak családi környezetben annak, hogy a szülő szovjet kényszermunkatáborban volt? Többek között ezekre a kérdésekre is kíváncsiak voltunk, mikor interjút készítettünk 23 Gulag-túlélő családjának tagjával, elsősorban gyermekeivel (és 3 unokával), valamint két Gulag-túlélővel. Mit tudhatunk meg a ma már a hatvanas és hetvenes éveikben járó, második generáció visszaemlékezéseiből? Egyrészt megismerhetjük az érintett családok kommunikációját egy olyan korban, amikor a politikai rendszer tiltotta a Gulag-témáról való beszédet. Másrészt az egyedi eseteket, a magántörténelmeket egymás mellé helyezve feltűnnek a közös vonások: hasonlóak voltak a családokban a múlttól árulkodó jelek.³ Így az interjúkból kirajzolódik a Kádár-korszak társadalmi emlékezetének egy sajátos szintje: a látenszen jelen lévő,

Magyarok a Gulagon

■ 1944 végétől 1948-ig Magyarországon több százezer polgári lakost hurcoltak el Gulag- és Gupvi-lágerekbe. Az Urálon túli, ázsiai területeken lévő Gulag-lágerekbe az úgynevezett politikai foglyokat vitték bírósági ítélettel, koholt vádak alapján. Itt általában 7–11 évet töltöttek a magyar rabok. Gupvira bírósági ítélet nélkül, tömegesen hurcolták el az embereket „jóvátételi munkára”, de több ezer civil etnikai tisztogatás (németként való internálás) vagy hadifogolylétszám kiegészítése következtében került szovjet lágerekbe. Ez utóbbi kényszerszolgálatot nevezik a köznyelvben málenkij robotnak, itt a fogság többnyire 2-3 évig tartott.

Az elhurcoltak számáról a téma kutatói részben eltérő adatokat publikálnak. A teljes létszámra vonatkozóan olvashatjuk Bognár Zalán összegző munkájában: „A Szovjetunióba tömegesen vagy személyes ítéletek alapján kényszerszolgálatra hurcoltak létszáma csak a mai Magyarország területét tekintve mintegy 700 ezer fő volt.”⁴ Többségük katonaként, egyharmaduk civilként került a lágerekbe. Stark Tamás tanulmánya szerint a civilként elvittek száma 120 és 200 ezer közé tehető.⁵ A „politikai” elítéltek esetében még nagyobb a bizonytalanság, Stark úgy látja, a „Gulagra hurcoltak számával kapcsolatban nem állnak rendelkezésre megbízható adatok”.⁶ Menczer Gusztáv egykori Gulag-rab, a SZORAKÉSZ (Szovjetunióban Volt Magyar Politikai Rabok és Kényszerszolgálatosok Szervezete) alapítója egy 2000-ben megjelent anyagában 20 ezer főre becsülte a szovjet hatóságok által elítélt magyarok számát. Ugyanő később 40 129 főről ír.⁷ Egy másik adat a szovjet források alapján 14 ezerre teszi az 1949-ben Gulag büntetőtáboraikban lévő magyarok számát – ehhez hozzá kell tennünk, hogy 1944 végétől vittek el a szovjet hatóságok civileket, tehát ebben a számba nincsenek benne a halottak.⁸

A Szibériában és a Szovjetunió más távoli részein működő Gulag-lágerek „a szovjet állami terror legembertelenebb intézményei”⁹ voltak. Itt a raboknak a rettenetes hideg, az állandó éhezés, a megaláztatások, a kemény fizikai munka, a reménytelenség, a hazától való elszakíttottság mellett az állandó életveszéllyel is meg kellett küzdeniük többek között azért, mert köztörvényes bűnözőkkel zárták össze a „politikai” foglyokat. A magyar állampolgárokat – általában vallatások után – a szovjet büntető törvénykönyv alapján ítélték el 15–20–25 évre még Magyarországon (vagy az akkor szovjet fennhatóság alá tartozó Badenben). A kémkedés vagy a Szovjetunió ellen terrorcselekmények hamis vádjával elítélt férfiak és nők a társadalom legkülönbözőbb rétegéből kerültek ki, kétkézi munkásoktól vezérkari tisztokig; többségük 17–20 éves levante volt.¹⁰

Hazaérkezésüket követően egy részük még több hónapig börtönben volt (Jászberényben vagy Nyíregyházán), majd mint „hadifoglyokat” bocsátották el őket a magyar hatóságok. A lágerélet során szerzett lelki és fizikai sérülésekkel, betegségekkel kellett újramezteniük az életet úgy, hogy „másodrendű polgárnak számítottak, karrierlehetőségük korlátozott volt”.¹¹ Sokukat éveken keresztül megfigyelték.¹²

A hallgatás okai

■ Politikai és lelki oka egyaránt volt annak, hogy a túlélők évtizedekig nem vagy csak alig beszéltek családtagjaiknak elhurcolásukról és a lágerben átéltekről. A politikai rendszerből fakadó félelmet és a családtagok féltését a Gulag-túlélők gyermekei valamennyien a hallgatás első számú forrásának tartották. „Azért nem szóltak egy szót se, mert féltettek.”¹³ A visszaemlékezések szerint a gyerekek előtt a szülők különösen óvatosak voltak. „Gyerekként előttünk nem annyira beszéltek, mert nem szabadott. Félték attól, hogy majd a gyerekek az iskolában valamit elszólnak. Nem lehetett erről beszélni.”¹⁴ Más ezt így foglalta össze: „Apuból én legalábbis nem tudtam soha semmit sem kiszedni, mert próbáltam. Annyit mondott, ha eljön az idő, akkor úgyis fogok beszélni róla, de most még nincs itt az ideje. Család szempontjából jobb, ha most nem tudtok semmit se, mert most ti még nem tudtok hallgatni.”¹⁵

Jellemző, hogy a második generáció tagjai felnőttkorukban ismerik és értik meg a szülő viselkedését. „És az anyukám, most, miután egyedül maradt özvegyen, most mondja el néha, hogy ha szóba jön, és beszélünk róla, hogy éjszaka, mikor megébredtünk, akkor apád nekem sok mindent elmondott. De mindig a lelkemre kötötte, hogy erről a gyerekeknek semmit.”¹⁶

A lágerből hazaérkezett rabokat – ezt valamennyi visszaemlékező határozottan állította – megfenyegették, hogy mindarról, ami velük történt, nem beszélhetnek. Három Gulag-túlélő gyermekétől idézünk:

„Mikor őket hazaengedték, és itthon végre szabadultak, velük aláíratnak egy titoktartási nyilatkozatot, hogy ők erről soha senkinek nem beszélnek, még a saját családtagjaiknak sem.”¹⁷

„Az értésükre lett adva, hogy erről nagyon nem kellene beszélni, mert nagyon könnyen vissza lehet oda kerülni. Mondom, ez ki volt adva, ezt határozottan említette az anyu is, hogy beszélni nem lehetett. Ráadásul az oroszok meg ott laktak a szomszédunkban.”¹⁸

„Mikor átlépték a határt, rögtön meg lettek fenyegetve, hogy ha bármit elmondanak abból, ami történt, akkor mennek vissza oda, ahonnan jöttek, de nemcsak ők, hanem a családjuk is. Innentől kezdve, csak amikor kicsit ivott apám meg a többiek is, akkor szoktak úgy elmondani dolgokat.”¹⁹

A szocialista rendszerben a politikai fenyegetettség érzése alapvetően meghatározta a Gulag-túlélők családjának kommunikációját. Egyik interjúalanyunk így beszélt a szülői magatartást meghatározó félelemről: „Anyuka az élete utolsó pillanatáig, legalábbis amíg beszélni tudott, rettegett. Rettegett, az anyám rettegett. Jönnek az oroszok. Lázálmában jött elő és félt, rettegett az oroszoktól. Borzalmas volt.”²⁰

Az alábbi visszaemlékezés is jól érzékelteti a szocialista rendszer félelemmel terhes légkörét. A történet szerint az interjúalany szüleiivel meglátogatta a szintén Gulagot megjárt egykori rabtársát. „’79–80 körül lehetett. Lementünk családotul Jásdra, hogy meglátogadjuk a Jani bácsit. És odaértünk, bekiabáltunk. Ki is jött az öreg, és mondta, hogy nem nyitom ki az ajtót, mert ne gyertek be, én nem akarok oda visszamenni, ahonnan jöttünk. [...] Azt mondta, hogy nem, én nem akarok oda visszamenni, a családom se megy vissza. Ne haragudjatok meg.”²¹

Az interjúalanyok közül néhányan már ekkor, gyerekként vagy kamasként megtapasztalták, hogy az őszinte beszéd veszélyt jelent. „Oroszórán beszéltek a szocializmusról. Amit el kellett mondani az orosz tanárnak, azt elmondta. És akkor mondtam, hogy én teljesen mást hallottam apáméktól. Feri, üljél le, csöndbe legyél, majd a szünetben ezt megbeszéljük. Akkor bevitt az igazgatóhoz, és akkor az igazgató félrehívott, és mondtam, hogy Ferikém, apukáddal ezt nagyon sokszor megbeszéltük, tudok sok mindenről, de nem szabad senkinek se mondani, mert apukádat visszaviszik Szibériába. [...] Onnantól nem mondtam senkinek semmit, nehogy apámat elvigyék.”²²

A második generáció tagjai még a rendszerváltozás után is szembeültek a közgondolkodást jellemző tájékozatlansággal. Az alábbi történetek azt a keserű dühöt is érzékeltetik, amit a környezet hitetlensége vált ki belőlük.

„Azt akartam, hogy tudják az emberek, hogy ez megtörtént, hogy ezek az emberek szenvedtek, mert sokan azt mondják, hogy mese. Mondok egy példát. Az apámat, ugye, megműtötték a szívével. Utána járt rendszeresen kontrollra a kórházba. És egyszer várakoztunk ott, és volt valami újságcikk, és két ember összevitakozott, mert a Gulagról volt szó, hogy ez mese, meg ilyen nem történt meg, Meg ezt csak kitalálják. Az apám nem szólt semmit. Nem szólt semmit, hallgatott. Én nem tudtam megállni. Azt mondta, hallgass. Nem, nem tudtam megállni. Mese? Mondtam nekik, hogy nem mese, ez megtörtént. Hát mutassak egyet. Mondom, még kettőt is tudnék mutatni. Az egyik itt van, az apám, nézze meg, itt ül maga mellett. Ő 9 és fél évet volt kint. A másik meg az anyám, mondom, az otthon van. Sajnos nem tudom megmutatni, de rögtön kettőt tudnék mutatni magának.”²³

„Egyszerűen nem hiszik el a fiatalok, hogy ez tényleg megtörténhetett. De az idősek se, az én korosztályom se hiszi el. Az előző munkahelyemen egyértelműen azt mondták, hogy ez nem igaz. Ez mese, ez kitalált dolog. Hát mondom, ezt mondd el apámnak, vagy mondanád el apámnak, ha még élne. Nem hiszem, hogy akkor még te is élnél. Ott nyomna föl a falra, akármilyen öreg is. Ő ezt megélte, ott volt. De az egy szocialista beállítottságú csapat volt.”²⁴

Milyen belső, lelki okai lehetnek az elfojtásnak? A politikai megfélemlítés mellett, illetve azzal összefüggésben a megaláztatások és sérelmek kibeszélését a szegény is gátolhatja. Gyakran maguk az áldozatok szégyellték magukat a rabságuk és az ellenük elkövetett embertelenségek miatt. „Mert az anyám rettenetesen szégyellte, mert szégyellte alapvetően. Mondtam, hogy annak kell szégyellni, aki ezt megtette. Nem nektek, hanem annak, aki megtette.”²⁵

A Gulagot megjárt emberek féltek a saját emlékeiktől, igyekeztek távol tartani magukat a múlt felidézésétől, hogy ne kelljen azt újra átélni. „Nála nem ez a nagy tilalom okozta ezt a problémát, hanem ő idegileg készült ki, mikor felidéződtek a kinti dolgok. Akkor ő szabályszerűen utána félrevonult. Vele nem lehetett sokáig beszélgetni, ha valaki előhozta is ezt a dolgot.”²⁶

Jóval később, már a rendszerváltozást követően, ha meséltek is családi körben, inkább vidám vagy kalandos történeteket. Ennek oka az lehet, hogy a negatív emlékek hosszú távon semlegessé vagy pozitívvá válhat-

nak az „én” erősítése érdekében.²⁷ Másrészt a szülő így a gyerekeket és unokákat igyekezett megkímélni a szenvedésével való szembesüléstől. „A vicces részeket is elmondta, mert azért nem csak keserűség volt ott. Volt ott vicc is, vicces történetek. És akkor én is, a feleségem is meg az unokák is innen tudták meg a történeteket.”²⁸

Jelek a családban a Gulagról a Kádár-rendszerben

■ A szocialista rendszerben a Gulagot megjárt szülők rendkívül óvatosak voltak, és mindarról, amit átéltek legtöbbször hallgattak. Mégis voltak árulkodó jelek, amiket azonban a gyerekek utólag, jóval később, felnőttként értelmeztek a Gulaggal összefüggő utalásokként. Ilyen volt a „fogság” kifejezés, az orosz nyelv használata, a kapcsolattartás az egykori rabok között, és a család és a gyermek megbélyegzése a lakókörnyezetben, az iskolában.

A Gulag szó használata

■ A Kádár-rendszerben a „Gulag” szót egyáltalán nem használták sem a köznyelvben, sem a családon belül. Általában a ’fogság’ szóval írták le, hol járt a szülő. „Amikor iskolába jártam, amikor kezdtem járni a 60-as éveknek az elején akkor valahogy, nem tudom, anyám mondta, hogy fogságban voltak. Tehát fogság.”²⁹

„Nem használtuk a Gulag szót. ’90 előtt én nem is tudtam, mi az, hogy Gulag. ’89 előtt fogalmunk sem volt, hogy mi ez. [...] Fogság, valami ilyesmi volt, de nagyon rutinosan elterelték a szót...”³⁰

„Azt mondom, hogy tulajdonképpen az a szó, hogy Gulag, Gulagot megjárt ember, ezt nem is tudom mikor került a köztudatba. [...] Soha, ez a szó soha el se hangzott. Erre akartam utalni, hogy ez így el se hangzott, hogy Gulag. [...] Igen, ő hadifogoly volt. Vagy fogságban volt. Az anyu az mindig a fogság szót használta.”³¹

„Ez a Gulag szó, ez most, a rendszerváltás után került a köztudatba. Addig azt se tudtam, hogy mi az, hogy Gulag. [...] Egyáltalán nem tudtam. Így, hogy Gulag egyáltalán nem emlegették.”³²

„Emlékszem, hogy mondogatták azt, hogy elvitték az oroszok. Csak így. Ha jól emlékszem, mikor már nagyobbacska gyerek voltam, akkor nekem is mondták, hogy azt kell mondani, hogy hadifogoly. Mert akiket itthonról vittek el, azoknak egy nagyobb részét mint elítéltet kezelték sajnos idehaza is. És hogy ez a szó ne hangozzon el, ez nem jó, hanem az, hogy egyszerűen fogságba esett. Utána mindig ez volt, hogy apám fogságba esett.”³³

Az orosz nyelv

■ A lágerben az orosz nyelv elsajátítása a túlélést jelentette. Egy túlélő így beszélt erről:

„Túlélés. Alkalmazkodás, túlélés. [...] És milyen érdekes, hogy Szibéria előtt, a Gulag előtt te németül tudtál anyanyelvi szinten. Utána meg oroszul is anyanyelvi szinten. [...] Mondtam, én ebből a nyelvből fogok megélni. Mintha csak megpecsételtem volna a saját jövőmet. Én részleteket tanultam Anyeginből. Dalokat, mindent, mindent. Tolsztojt eredeti-

ben, Dosztojevszkijt, sok idézetet eredetiben. Hazajöttem, és abból kezdtém megélni.”³⁴

A második generáció tagjai számára utólag a legfeltűnőbb jele a szovjet lágerben eltöltött időnek az orosz nyelv használata volt. „Ha hozzánk vendégek jöttek, a tiltás ellenére azért tartották a sorstestvéreikkel a kapcsolatot, akkor bennünket, gyerekeket beküldtek a nagymama szobájába, és ki sem volt szabad jönni. Ők oroszul beszéltek. Akkor még, amikor ekkorák voltunk, akkor még nem tudtuk, ez micsoda. Csak valami hottentotta nyelv.”³⁵

„Apu nagyon jól tudott oroszul, igen. Érdekes módon annak idején nem is kérdőjeleztem meg, hogy ő honnan tud oroszul. Mondta, persze, hogy volt kint Oroszországban, de nem boncolgattuk, nem fejtegettük. Nem mondta, de nagyon jól megtanult. [...] Igen, ő tolmácsolt. Eladnivalójuk volt a katonáknak, lepedőt, ágyneműt, élelmiszereket, de hát erről nem szabadott beszélni, ezt mondták nekem. Nem láttam semmit, és nem hallottam semmit.”³⁶

A visszaemlékezők közül néhányan fontosnak tartották kiemelni a szülők viszonyát a kötelező orosznyelv-tanuláshoz. „Oroszul megtanult, elég jól beszélt. És én oroszból majdnem megbuktam. Komolyan. Ha nem olyan aranyos az osztályfőnököm, ő tanította az orosz általános iskolában, nagyon aranyos néni volt. Tudta, hogy nekem meg a családomnak milyen kapcsolatom van az orosz nyelvhez, és úgy átlökdösött. Hármasokat is kaptam. Egyszerűen nem foglalkozott velem az öreg. Nem is érdekelte. Ha matekból rossz jegyem volt, nyakas is volt. Az oroszért nem is haragudott.”³⁷

Volt, aki a Gulagon töltött évek miatt kényszerült az orosz nyelv használatára. Lánya értelmezésében édesapja története a szocialista rendszer cinizmusát mutatja.

„Amikor aztán apám hazakerült, akkor orosztanárt csináltak belőle. De nem rögtön. Ugyanis ő, mielőtt elvitték volna, tanítóképzőbe járt. Akkor a tanítóképző az nem főiskola volt, hanem mint egy szakközép. Polgári után ment ő tanítóképzőbe. Ebből még hiányzott neki egy vagy két év talán, és amikor hazaengedték, akkor megkereste a régi tanárait, és nagyon melléálltak, és akkor be tudta fejezni a tanítóképzőt. Úgyhogy először tanító lett, és akkor utána levelezőn a pécsi főiskolán elvégezte először a magyar–orosz. Akkor falusi iskolákban tanított, és aztán nem volt más, orosztanárt csináltak belőle. Azt mondták te tudsz oroszul. Erre mondom, hogy a rendszer cinizmusa. Aztán igyekezett is megszabadulni az orosz-tanítástól, ahogy csak lehetett, minél hamarább.”³⁸

Kapcsolattartás a szülők között

■ A Szovjetunióból hazatérve megtiltották az egykori raboknak, hogy tartsák egymással a kapcsolatot, ennek ellenére voltak, akik találkoztak egykori fogolytársakkal. „Jött valaki Pestről, és jó barátok voltak, és kérdeztem, hogy hol találkoztak, és akkor anyám mondta, hogy fogságban. Na, ilyen elszólások, hogy fogság.”³⁹

A volt rabok találkozásakor a gyerekek is sok mindent megtudtak a szüleik történetéről.

„10–12 éves voltam, nem tudom pontosan. Jött nyáron hozzánk oldal-kocsis motorral két ember meg két asszony. Hát, nem tudtuk, hogy mi történik, meg apám se, ő maga se. Kint voltunk az udvaron, és akkor jöttek hozzánk, és – még először a rendőrségre gondoltunk – pakolgattak ott kint, nem jöttek egyből be, megálltak a ház előtt. Amikor már jöttek be, akkor láttuk, hogy nem rendőrök, mert rekeszben hoznak gyümölcsöt, meg szalámit, meg ilyeneket. Két fogolytársa volt, egyik szegedi, másik bajai. [...] Mikor bejöttek, akkor tudtuk meg. Üdvözölték egymást. És akkor leültek. Bocsánat. [elérzékenyül] Igazából nem tudta senki a szomszédból, hogy kik jöttek hozzánk. Ott, akkor nagyon sok közös emléket elmondtak. Olyan dolgokat, amit józanul már nem is mertek mondani, csak amikor egy pici spicc volt. Nem volt részeg, de már megoldódott a nyelve. Gatlások felszabadultak, és akkor elmonda ugyanazokat még egyszer.”⁴⁰

Az egyik túlélő felesége arra emlékszik, mikor férjét a volt rabtársa titokban megkereste, hogy együtt disszidáljanak. „Bekopogtak éjjel az ablakunkon. Én voltam közelebb az ablakhoz, fölkelek, és valaki bedugott az ablakon egy papírt, hogy tessék odaadni a Sanyinak. ’63–65-ben lehetett. [...] Az volt rajta, hogy a Barna minden útját egyengeti, ha ki akar menni.”⁴¹

Arra is akad példa, hogy a szülők barátsága öröklődik, továbbviszik a gyerekek:

„Egy emberrel tartotta a kapcsolatot, és tulajdonképpen tovább öröklődött ez a barátság. Ezt a férfit, azt hiszem, ott, Karabaszban ismerte meg, Felvidéki volt, és úgy emlékszem egy brigádba kerültek, igen, és mindketten magyarok voltak. Azt hiszem, az apám kunyerálta be, vagy segítette be ezt a Szabó Zoltánt az ő brigádjába. Ez a Szabó Zoltán visszakerült a Felvidékre, oda ment haza, és ott is halt meg Galánta mellett, de időnként találkoztak, és a barátság tovább öröklődött úgy, hogy én is ápolom az ő gyerekeivel, sőt most már unokáival is a kapcsolatot.”⁴²

Megbélyegzés

■ Érzékeltette-e a Kádár-rendszerben a családdal a környezete, hogy a szülőt Gulag-rabságra ítélték? Érte-e hátrányos megkülönböztetés emiatt a gyermeket? A válaszok eltérőek voltak. A következőkben azoktól idézünk, akik a szülő múltjával hozzák összefüggésbe a gyerek- és ifjúkori sérelmet. Egyik visszaemlékezőnk szerint az úttörőcsapatba történő felvételének megalázó körülményei szülei előéletével voltak összefüggésben – Farkas Károly mindkét szülője a Gulagon raboskodot, a lágerben ismerkedtek meg.⁴³

„Így utólag gondolva az volt, hogy ki lettünk közösítve, családotól ki lettünk közösítve. [...]Tehát úgy fogadtak bennünket, hát olyan, olyan furcsán, na. Nem tudom másképpen kifejezni. [...]Nem lehettem úttörő, ugye, mert én olyan rossz gyerek voltam, olyan rossz gyerekeknek voltam beállítva, és édesanyám végül is kisírta azt, hogy a másik iskolába elvittek úttörőavatásra. És tudom, hogy mentem is, leghátul kullogtam külön. Mert osztályonként voltak. Én itt már ötödikes voltam, negyedikes volt a többi. És akkor úttörőnek lettem avatva. Azonkívül, hogy fizettem a tagdíjat, másban soha nem is vettem részt.”⁴⁴

Másik interjúalanyunk szerint a katonaságnál került hátrányos helyzetbe a szülő „bűne” miatt.

„Én ’87-be, szereltem le az orvosi egyetem után, és akkor legalább 20-an nem szerelhettünk le tisztként, és ráadásul ez a húsz, ez mind rosszul járt, mert »büntetőtáborba« került. És mikor megkérdeztük a politikai tisztet, hogy miért, azt mondta, külföldön vannak rokonaink s a többi, ez blabla volt. Ez nem így történt, hanem mind a húszunknak volt politikai sara. Vagy ’56-osok voltak a szülők, vagy gulagosok, vagy bármi más. Akik itt voltunk orvosok, mind büntetésben voltunk. És ’87-ben csak főtörzsőrmesterként szereltünk le. Nem tisztként, mint a többi. Aztán utána a Für Lajos minisztersége alatt kaptuk meg mi is a tisztit rangot. [...] Ez is jelzés volt a rendszer részéről. Szerintem.”⁴⁵

Van, aki ma úgy látja, gyermeki kirekesztésének oka a szülő múltja.

„Én arra emlékszem, hogy gyerek voltam Gyulán, és jártunk át a szomszédba, gyerekekhez játszani. Egy idő után nem jöttek hozzánk a gyerekek, majd egy idő után nem hívtak át. És én emlékszem arra, hogy mentünk a piacra, és az a család, ha szembe jött velünk, átment az utca túloldalára. Félt velünk találgozni. Talán nem tudták pontosan, mi van velük, de gyanúsak voltunk.”⁴⁶

Az egyik visszaemlékezőt, akinek mindkét szülője Gulagon raboskodott, Budapesten orosz általános iskolába írták, elmondása szerint abban bízva, hogy így inkább előnyökhöz jut, legalábbis hátrányosan nem különböztetik meg. Gyerekkorában mégis a kirekesztés jutott osztályrészül. „Szóval elvégeztem az orosz iskolát. Nagy fájdalom volt, hogy akkor nem vettek fel se a KISZ-be, se a komszomolba. A KISZ-be azért nem vettek fel, mert orosz iskolába jártam, a komszomolba azért nem vettek fel, mert magyar voltam. Nem mehettem, nagy fájdalom volt, hogy nem mehettem úttörőtáborba. Nem mehettem építőtáborba, mert ilyen öszvér voltam, hogy se nem magyar, se nem orosz. Az orosz iskola például nem vitt a balatoni táborba, mert, hogy te magyar vagy, te bármikor mehetsz táborba. Ilyen hátrányos helyzetben voltam.”⁴⁷

Kisebb lakóközösségekben előfordult a gulagosok nyilvános megbélyegzése. „Anyám mesélte, még apró gyerek, ilyen kézzel húzós gyerek voltam. A falunak a párttitkára ott ordított a falu közepén rá, hogy az összes ilyen ki kéne irtani magjával együtt. Ilyen dumák voltak. [...] Keményen ott kiabálta. Azt mondja anyám, hogy sírva szaladt haza, hogy ilyeneket kiabál, hogy még a magját is ki kéne irtani, én meg ott voltam a karján. Akkor még az öreg oda volt. El tudom képzelni, hogy a faluban sokan féltek valóban visszafogadni is.”⁴⁸

Következtetések

■ A Kádár-rendszerben a Gulag-túlélők családon belüli kommunikációját a fenyegetettség érzése alapvetően és hosszú időre meghatározta: leginkább hallgattak, és magukba fojtották szenvedésük történetét. Érdekes, hogy a rendszerváltozás csak részben hozott áttörést. A társadalmi nyilvánosságban negyven év hallgatás után, a 80-as évek végétől jelentek meg visszaemlékezések,⁴⁹ készültek dokumentumfilmek (Gulyás János és Gyula: *Málenkij robot*, 1987, Sára Sándor: *Magyar nők a Gulágon*, 1993), és

már nyíltan találkozhattak az egykori rabok, és szervezetet hozhattak létre (megalakult a SZÓRAKÉSZ), miközben a családi emlékezetben karakteres változást, nagy áttörést nem hozott a politikai-társadalmi átalakulás. Az emlékek nyilvános elbeszélésének vágya sem magától értetődő ott, ahol a hallgatás a fenyegetettség légkörében történt. A leszármazottak szerint jóval később, akár másfél, két évtizeddel a rendszerváltozás után érzeték úgy a szülők, hogy bátran, szabadon beszélhetnek.

Mindennek következtében a második generáció tagjai közül sokak számára csak felnőttként (többen ezt 50 éves kor utánra teszik) tárult fel a lágert megjárt szülő története. De találkoztunk interjúalannyal, akinek soha nem nyíltak meg teljesen a szülei, ahogy fogalmazott: „Felnőttkorra is igaz, ha bármit konkrétan kérdeztem, akkor bezárkóztak.”⁵⁰

Fontos következménye van annak, hogy későn és hiányosan jelent meg a túlélő szülő története: a harmadik generáció kevésbé tudott belenőni ebbe az ismeretanyagba, s fennáll a veszélye, hogy a Gulag-túlélő narratívája nem lesz tartós a családi emlékezetben. A személyes elbeszélések töredezett, akár 50-60 éves késéssel történő megjelenése azt is maga után vonja, hogy a Gulag magyar vonatkozásainak beépülése a kollektív emlékezetbe csak hiányosan és késve történik meg.

■ JEGYZETEK

1. Menczer Gusztáv: *A Gulág rabtelepei. A bolsevizmus népiértésének színterei*. Századvég Kiadó, Bp., 2016. 104.
2. Többek között Galgóczy Árpád: *A túlélés művészete*. Valo-Art, Bp., 2007.; Rózsás János: *Keserű ifjúság. Szovjet fogságom naplója*. Püski Kiadó, 1999.
3. A hasonló vonások azért is feltűnőek, mert az interjúkat az ország különböző településein élőkkal készítettük, többek között Bicskén, Budapesten, Csetényen, Érden, Keszthelyen, Körmenden, Lenti-ben, Ózdon, Órbottyánon, Pécsen, Szombathelyen, Tésén, Veszprémben, a családok és a leszármazottak csak néhány esetben ismerték egymást.
4. Bognár Zalán: *Gulag. Gupvi, „malenkij robot”*. *Magyarok a szovjet lágerbirodalomban*. Magyar Napló Kiadó, Bp., 2017. 10.
5. Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Lucidus Kiadó, Bp., 2006. 105.
6. Stark Tamás: „... akkor aszt mondták kicsi robot”. *A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében*. MTA Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet, Bp., 2016. 82.
7. Menczer: i. m. 159.
8. Varga Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében*. Russica Pannonica, Bp., 2010. 164.
9. Bognár i. m. 24.
10. Bognár: i. m. 23–43.
11. Stark 2016 i. m. 83.
12. A volt Gulag-rabok megfigyeléséről lásd Murai – Németh: „A rendszer rajtuk tartotta óvó szeméit.” *Megfigyelések az egykori Gulag-rabok körében*. Korall 2020. 79. sz. 112–127.
13. Interjú Fekete Zoltánnal
14. Interjú Dancsecs Csabáné Zsuzsával
15. Interjú Hajnal Tiborral
16. Interjú Nagy Lászlóné Ibolyával
17. Interjú Balogh Attilával
18. Interjú Pintér Zoltánnal
19. Interjú Lippert Ferencsel
20. Interjú Farkas Károllyal
21. Interjú Lippert Ferencsel
22. Interjú Lippert Ferencsel
23. Interjú Farkas Károllyal
24. Interjú Lippert Ferencsel
25. Interjú Farkas Károllyal
26. Interjú Nagy Bernáttal
27. Békés Vera A.: *Trauma és narratíva. A Holokauszt trauma reprezentációja*. AD Librum, Bp., 2012. 57.
28. Interjú Fekete Zoltánnal
29. Interjú Farkas Károllyal
30. Interjú Fekete Zoltánnal

31. Interjú Pintér Zoltánnal
32. Interjú Dancses Csabánéval
33. Interjú Nagy Bernáttal
34. Interjú Csikósné Marton Ernesztinával
35. Interjú Menczer Erzsébettel
36. Interjú Sziklai Évával
37. Interjú Nagy Bernáttal
38. Interjú Fodorné Simon Veronikával
39. Interjú Farkas Károllyal
40. Interjú Lippert Ferencsel
41. Interjú Nagy Sándorné Elvirával
42. Interjú Fodorné Simon Veronikával
43. Farkas Károly szüleinek történetéről lásd: Murai-Németh: *A Gulag poklában szerettek egymásba*. <https://divany.hu/vilagom/2020/09/20/szerelem-a-gulagon/>
44. Interjú Farkas Károllyal
45. Interjú Fekete Zoltánnal
46. Interjú Erdődi Leventével
47. Interjú Csikós Györgyivel
48. Interjú Nagy Bernáttal
49. Lovas Márton: *Magyar voltam a Gulágon*. Széchenyi, Bp., 1989.; Keményfi Béla: *Magyar leventék a sarkkörön túl: az A. R. 67-es emlékeiből*. Magvető Könyvkiadó, Tények és tanúk. Bp., 1989.; Rózsás János: *Duszja nővér*. Nagykanizsa, 1995.
50. Interjú Farkas Károllyal

